

Læremidler i skolens praktiske fag

Af Lisbeth Haastrup og Lisa Fälling Andersen

Introduktion

Da de tre praktiske skolefag, sløjd, håndarbejde og husgerning, blev til omkring år 1900, skulle nogle områder af livet og verden uden for skolen finde deres form som didaktisk praksis i skolen. Denne artikel tager, med et bredt læremiddelbegreb, udgangspunkt i de materialer, redskaber og arbejdsprocesser, der blev udvalgt, og de faglokaler, der blev indrettet med pædagogiske og didaktiske begrundelser. Artiklen indskrives sig i temaet om læremidler i uddannelseshistorien ud fra et materiel kulturdidaktisk og historisk perspektiv ved at følge de praktiske fag gennem tre epoker. Artiklen præsenterer de stærke koncepter, der konstituerede de tre fag omkring år 1900, og følger, hvordan de blev materialiseret og praktiseret. Tætte læremiddelanalyser af elevprodukter såsom forklæder, bakker og madopskrifter bliver i artiklen en prisme til at fremkalde, hvordan fagdidaktiske praksisser gennem fagenes historie, frem til fagene under de nye navne håndværk og design og madkundskab efter skole-reformen af 2014, er blevet tænkt og gjort af såvel lærere som elever. Særligt for elevprodukter i de praktiske fag er, at de kan tages med videre i livet som lærestykker, der skriver sig ind i både den enkeltes og generationernes skole- og livshistorie.

Læremidler og materiel kulturdidaktik

De faglærere, der udviklede og fik institutionaliseret og materialiseret de tre praktiske fag som fagrække i folkeskolen, byggede deres fag op fra grunden. De hentede inspiration i internationale pædagogiske ideer og erfaringer. De argumenterede for, at de alment dannende og karakteropdragende perspektiver i den systematiske undervisning i praktisk arbejde passede ind i skolens samlede målsætning.¹ De underviste både elever og lærere og udviklede deres systemer gennem praktiske eksperimenter, som de skrev lærebøger ud fra. De var med til at konkretisere og materialisere deres fagdidaktiske praksis ved at forestå indretning af faglokaler, valg af materialer, teknikker og modelrækker. De udarbejdede timeplaner, fastlagde timetal og progression gennem klassetrin.²

---

¹ Gabrielsen 1989.

² Mikkelsen 1894; Hansen 1912; Rasmussen & Blicher 1913; West 1989.

Ved at gå tæt på alt det, der skulle til for at ”gøre” de praktiske fag, som hele former for praksis, sættes forståelsen af læremidler i perspektiv. I de gennemtænkte koncepter for sammenhængende fagdidaktiske praksisser bliver det tydeligt, at relationerne mellem tid, rum, materialer, redskaber, lærebøger, lærere og elever alle virker sammen som et hele. I de praktiske fag udgør lærebøger f.eks. kun en lille del af læremidlerne. I sløjd og håndarbejde har lærebøgerne været lærerbøger, som lærerne læste, mens eleverne brugte hænder, materialer og værktøjer til at lave produkter efter lærerens forevisning.

I forskning såvel som undervisning på materiel kulturdidaktik på DPU tages udgangspunkt i relationerne mellem mennesker, rum og materialitet i kulturanalyser af didaktisk praksis.³ Ud fra dette perspektiv bliver forskning i læremidler et helt centralt fælles grundlag for tætte materiel kulturanalyser af fag og fagdidaktisk praksis i tid og rum, inden for og imellem fag.⁴ I studiet af læremidler i de praktiske fag kommer de materialer, som fagene defineres ud fra, og de produkter, eleverne arbejder med, i fokus.

Læremidler som prisme

Med læremidler som prisme har vi derfor valgt en gennemgående både typisk og ikonisk genstand for hvert fag. Gennem analyse af forklædet fra håndarbejde, bakken fra sløjd og opskriften fra husgerning vil vi anlægge et genealogisk perspektiv på de praktiske fags tilblivelse og forandring.⁵ Læremidlerne taler for sig selv om en gennemført praksis i skolen og ikke nødvendigvis på samme måde, som man taler om praksis på det politiske niveau. Når det er disse tre læremidler, der ”taler”, lægger det op til en opdeling i tre epoker.

Efter en fælles introduktion til de praktiske fags konstituering og begrundelser, set fra lærerens perspektiv omkring år 1900, analyseres hvert af fagene med deres særlige form for materialitet og fagdidaktiske praksis, gennem tre epoker, med henblik på kontinuitet og forandring. Første epoke har med stærke materiale-, teknik- og produktorienterede koncepter formet, kønnet og stabiliseret fagene og deres fagdidaktiske praksis så stærkt, at epoken, set fra læremidlernes perspektiv, strækker sig helt frem til 1970’erne. I anden epoke fra 1970’erne til 2010’erne formuleres nye mål om flere muligheder for elevernes kreative valg mellem flere af fagets materialer og teknikker, der på sigt forandrede didaktikken, men ikke nødvendigvis læremidlernes form og funktion. Tredje epoke markeres med skolereformen af 2014, der sætter nye mål om innovation igennem designprocesser, hvor elever arbejder i fælles projekter på tværs af teknikker, materialer og ingredienser. Sammenlægningen af håndarbejde og sløjd til håndværk og design udfordrer grundkoncepterne og de materielle og rumlige rammer for de

---

³ Kragelund & Otto 2005.

⁴ Ingold 2013.

⁵ Foucault 2005.

praktiske fag, og hvilken slags læremidler og fagdidaktisk praksis de praktiske fag kan byde ind med i skolen.

Læremidler i forskningen om de praktiske fag

Forskningen i de praktiske fag har oftest taget udgangspunkt i hvert fag, set indefra med sin egen historie og skrevet i hver sit faglige miljø. Danmarks Lærerhøjskole, senere DPU, har været hjemsted for dette med hver deres institut og cand. pæd.-uddannelse.⁶ Selvom læremidler tidligere har indgået i forskningen om alle fagene, er de kommet i fokus på en ny måde med oprettelsen af materiel kulturdidaktik på DPU fra 2006.⁷ Her blev de praktiske fag samlet i én forskningsenhed og cand.pæd.-uddannelse, og det blev herved muligt og nødvendigt at se på de praktiske fag ikke kun ved siden af hinanden men som samme slags fag i skole og læreruddannelse. Desuden åbnede materiel kulturdidaktik op for også at studere, hvordan samme fagområder blev praktiseret f.eks. i hjem, frivillig/fritidsundervisning og på arbejdspladser.⁸

Når man vil følge fagenes praksis gennem fortid og nutid, er en kombination af mange former for kilder og metoder ligeledes nødvendige. For undersøgelsen af første epoke er den oplevede undervisning fra elevperspektiv vanskelig at finde kilder til, hvorfor analysen tager udgangspunkt i den ideelt tænkte undervisning og anvendelse af læremidler, som den kommer til udtryk i bekendtgørelser og lærebøger. For de to næste epoker er det muligt at bygge på erindringer og feltarbejde. Et særkende ved de praktiske fag er læremidler i form af materialer, værktøjer og ikke mindst lærernes mønsterarbejder eller modeller og elevprodukter fra undervisningen. Kombinationen af ting og f.eks. lærebøger og erindringer gør det muligt at analysere hele den didaktiske proces fra idé, formål, planlægning, realisering⁹ i såvel den håndværksmæssige proces og forarbejdning som produktets materialer, form, funktion og deres betydning for lærere og elever.

Hvert af de praktiske fag har sin egen form for materialitet. Mad spises og forgår – men opskrifter og smagsoplevelser består. Forklæder og bakker produceret i håndarbejde og sløjd kan leve videre, når elever har taget dem med hjem, og de og deres familier gemmer og bruger dem. Vi har fundet vores egne læremidler fra de praktiske fag frem, undersøgt og fotograferet dem, og interviewet hin-

---

⁶ Det gælder flere ph.d.-afhandlinger som benyttes i denne artikel om hvert af fagene. Minna Kragelunds *Opdragende håndarbejde* med et kønsperspektiv og Lisbeth Haastrups *Maden på bordet!* med et perspektiv på kulturelle forskelle, begge fra 1990. Desuden ph.d.-afhandlingerne om sløjd *Det manuelle håndværksmæssige og læring: processens dialog* fra 2004 af Bent Illum og ph.d.-afhandlingen om hjemkundskab af Jette Benn *Kost i skolen – skolekost* fra 1996.

⁷ Kragelund og Otto 2005. Studieordning, materiel kultur didaktik 2017.

⁸ Hastrup 2009. Kulturdidaktisk praksis følges i Lisa Fälling Andersens igangværende ph.d.-projekt med arbejdstitlen *Kontinuitet, udvikling og forandring fra sløjd og håndarbejde til 'håndværk og design'*, som indleveres efterår 2018.

⁹ Nielsen 2011.

anden og Lisbeths mand, Sven, om dem. Vi har dermed fremkaldt erindringer og oplevelser med metodisk inspiration fra Lisa Rosén Rasmussen, der i sin skolehistoriske undersøgelse¹⁰ overbevisende viste, at genstande og rum kan aktualisere kropslige og sanselige erfaringer om skolelivet og skolen i livet.¹¹ Med udgangspunkt i elevprodukterne som såvel erindringsgenstande¹² som læremidler spørger vi både som tidligere elever, som undervisere og forskere til, hvad, hvordan, hvorfor, hvornår og hvor nogle lærte noget med disse ting og processer.

Da første og til dels anden epokes fagdidaktiske praksis lagde vægt på, at alle elever skulle gennem det samme og på samme måde, er vores fortællinger ud fra læremidlerne ikke enestående. Med et foto og en kort personlig erindringsfortælling om hvert fag vil vi vise, hvordan læremidler i de praktiske fag er blevet oplevet og har virket. Hver af os har vores egen oplevelse af ting og fag, der peger på, at den didaktiske intention, den fagdidaktiske praksis og den enkelte elevs oplevelse langt fra altid stemmer overens eller følges ad i tid og rum. For den tredje epoke har vi inddraget et eksempel fra feltarbejde¹³ og et forløb delt af en lærer på folkeskole.dk¹⁴ men ikke inddraget elevoplevelser.

Da de praktiske fag blev skolefag

Håndarbejde, sløjd og husgernings indtog i skolen som formelle, obligatoriske fag omkring 1900 var resultatet af kampe om anerkendelse af de specifikke dannelses- og læreprocesser og den nytte, som det praktiske arbejde kunne bidrage til i skole og samfund.¹⁵ Men fagenes indtog hang også sammen med ændringer i skolen. Et øget elevantal i de voksende byer førte til etablering af større skoler. Hermed blev det muligt at etablere fagspecifikke lokaler og klasselokaler og opdele eleverne i fag, klassetrin og køn i henholdsvis drengeafdelinger og pigeafdelinger og drenge- og pigefag med henholdsvis lærere og lærerinder. Det blev med nybygningerne muligt at indrette skolebygningerne efter pædagogiske, faglige og hygiejniske idealer, og det skete efter fælles nationale retningslinjer for faglokaler til hvert af fagene.¹⁶ I de nye købstadsordnede folkeskoler blev specialiseret faglighed, systematik og standardisering kædet sammen ud fra den opfattelse, at viden i veltilrettelagt form udgør den bedste måde at lære noget.

Oplæring i håndværk og husholdning var tidligere blevet varetaget i hushold og fra 1880'erne i husflidsforeninger, højskoler og private fagskoler. Først med den nye type skole blev de praktiske fag til i den systematiske, køns- og fagspecifikke udgave for børn, som danner grundlag for fagenes etablering og sene-

---

¹⁰ Rasmussen 2012.

¹¹ Hanghøj 2005.

¹² Otto 2005.

¹³ Andersen 2018.

¹⁴ Diduch 2018.

¹⁵ Gabrielsen 1989.

¹⁶ Gjerløff et al. 2014.

re udvikling.¹⁷ Træ- og metalsløjf for drenge, samt håndarbejde og husgerning for piger, byggede på og understøttede pædagogiske tanker om arbejdsskole, anskuelse, fællesinstruktion og legemligt arbejde.¹⁸ Samtidig var fagene med til at definere bestemte måder at være dreng og pige på både i skole, hjem og samfund. De praktiske fag forudsatte hver deres særlige og bekostelige faglokaler. Håndarbejds- og sløjflokales og skolekøkkenets indretning var nøje gennemtænkt og var med til at definere, hvad og hvordan der kunne og skulle arbejdes. Alt fra faglokalernes indretning til inventar, værktøjer, redskaber, materialer og ingredienser udgjorde et samlet didaktisk koncept, som blev udførligt beskrevet i bøger af og til fagenes undervisere.¹⁹

Første epoke - de praktiske fags tilblivelse

Omsætningen og organiseringen af håndarbejde, håndværk og madlavning fra private aktiviteter i hushold og erhverv til gennemtænkte didaktiske og pædagogisk velbegrundende fag i skolen blev, lidt forskudt i tid, varetaget af pædagogisk uddannede lærerinder og lærere. Fælles for de tre fag var undervisningens systematiske opbygning centreret omkring udvalgte teknikker og modeller i håndarbejde, en specifik øvelsesrække i sløjf eller udvalgte grundmetoder og middagsretter i husgerning. Fælles for fagene var den nøje beskrevne progression fra enkle til komplicerede teknikker og arbejdsprocesser. Dette gik igen i planerne for, hvad eleverne skulle nå gennem skoleåret på de forskellige klassetrin. En ens klasseundervisning i både form, indhold, i samme type faglokaler, samt ens progression for alle skoler og alle klasser blev tilstræbt som både praktisk og økonomisk. Det skulle sikre, at alle elever lærte det samme på samme måde.²⁰

En ideel undervisningsgang, således som lærebøgerne foreskrev det, begyndte som klasseundervisning. Det indebar en dialog om materialer og teknikker og en forevisnings- og anskuelsesundervisning, sammenkædet med forklaringer på det arbejde, eleverne selv skulle udføre efterfølgende. Derefter skulle børnene gentage og efterligne lærerens øvelse på samme tid, i samme slags materiale og med samme type værktøj og derved indøve arbejdsstillinger såvel som indstillinger til arbejdet. Herefter fortsatte den enkelte elev med øvelserne under opsyn og vejledning af lærerinde og lærer.²¹ Her skulle eleverne helst på egen hånd gøre det efter, som læreren havde forevist. Produktet kunne fremvises og bedømmes ved en afsluttende udstilling i gymnastiksalen, eller når maden i slutningen af timen blev smagt og spist. Det vigtige, nyttige og det karakteropdragende samlede sig i læremidlet, der både i den proces, hvor det blev forevist og fremstillet, og

---

¹⁷ Gabrielsen 1989.

¹⁸ Benn 2016; West 1889; Illum 2014; Mikkelsen 1894 og 1940.

¹⁹ Blom 1923; Hansen & Blom 1925; Mikkelsen 1923; Rasmussen & Blicher 1913.

²⁰ Kragelund 1989; Mikkelsen.

²¹ Andersen 2018.

i form af det færdige produkt blev en materialisering af det ”rigtige”. De færdige produkter demonstrerede samtidig den enkelte elevs læreproces og færdighedsniveau i skolen, men også senere i elevernes liv. Elevprodukterne blev lærestykker set fra både et lærer- og et elevperspektiv.

Håndarbejde

Undervisning i håndarbejde fandt sted fra omkring 1814, men som et ikke-obligatorisk fag i skolen. Den blev varetaget i privat regi af lokale kvinder med teknisk håndelag og erfaring, men ikke nødvendigvis med en pædagogisk baggrund.²² De lærerinder, som senere satte faget i system ud fra pædagogiske hensigter, fandt inspiration i den tyske Schallenfeldske metode, hvorudfra de udviklede tekniske, pædagogiske og didaktiske velfunderede lærerbøger.²³ Emilie West, der var knyttet til Dansk Husflidsselskab (DHS) bl.a. som underviser på selskabets sommerkurser, skrev i 1889 lærebogen *Vejledning til methodisk Undervisning i kvindeligt Haandarbejde*,²⁴ som blev udgivet af DHS og brugt både i skoler, i uddannelsen af lærerinder i faget og i frivillig undervisning.

Sofie Hansen udgav i 1912 *Haandarbejdet i Skolen: Haandbog for Lærerinder*²⁵, som blev en grundbog for faget, og som i væsentlig grad byggede på den metodiske undervisning. I 1923 blev bogen *Haandarbejdsklassen og dens Udstyrelse*²⁶ udgivet med anvisning til inventar og indretning. I det særlige håndarbejdslokale var der opbevaringsskabe til materialer, vaskekummer, så eleverne kunne vaske hænder, modelrammer til forevisning, borde, der kunne anvendes til tilskæring, og endelig de kostbare symaskiner. Undervisningen i håndgerning var time-mæssigt et stort fag, fordelt over 7 år, med hele 10 timer om ugen i afgangsklassen.²⁷ Undervisningen havde dermed gode muligheder for at bidrage til pigernes karakteropdragelse. Gennem pigernes egenhændige udførelse af håndarbejdet skulle de lære orden, pertentlighed, tålmodighed, flid, renlighed og sparsommelighed²⁸ og blive i stand til at udføre alle teknikker og delprocesser mod det færdige stykke arbejde.

Forklædet på billede 1 er syet i 1967 af Lisbeth, da hun gik i 5. klasse. Det er to-delt med smæk og med bindebånd ved både smæk og understykke. Overgangen er rynket med læg skjult af en dobbelt linning. Desuden er der påsat lomme og pyntestikninger. Alle piger i klassen fremstillede samme forklæde, og lærerinden fortalte, at det ensfarvede blå bomuldsstof var sværere at sy i end det rødtertede,

---

²² Kragelund 1987.

²³ Kragelund 1987.

²⁴ West 1889.

²⁵ Hansen 1912.

²⁶ Blom 1923.

²⁷ Kragelund 1989.

²⁸ Kragelund 1987.

Billede 1. Forklæde i privateje.

der blev brugt til syposen, som var et af de første læremidler i de tidlige lærerbøgers undervisningsplaner.

Lisbeths forklæde svarer i store træk til et forklæde i Gerda Bohn-Jespersens lærebog *Pædagogisk-faglig Vejledning i Haandarbejde*²⁹, som udkom i 1934 og efterfølgende i 10 udgaver frem til 1969.³⁰ I suppleringshæftet til lærebogen³¹ beskrives forklædet som et ”Aarsarbejde”,³² og Lisbeth husker heller ikke, at hun lavede andet hele det skoleår. Forklædet er et eksempel på, at både det grundlæggende didaktiske koncept og de konkrete modeller holdt ved i mange årtier.³³

---

²⁹ Bohn-Jespersen 1934.

³⁰ Kragelund 1987.

³¹ Bohn-Jespersen 1943.

³² Bohn-Jespersen 1943: 5.

³³ Kragelund 1995.

Bohn-Jespersens lærebog indeholder et afsnit om symaskinen, der som læremiddel gav nye og andre både metodiske og indholdsmæssige muligheder. Mængden af produkter i lærebøgernes undervisningsplaner blev over tid udvidet,³⁴ og fremstillingsprocessen blev effektiviseret, så Lisbeth kunne sy de lange sømme på maskine og bruge mere tid til de dekorative detaljer. Alligevel brugte Lisbeth det meste af dette skoleår på at sy forklædet. Selvvirksomhed og selvstændighed var mål, som bl.a. blev lært ved gentagelse og grundig indøvelse af grundmetoder i at sy, strikke og reparere ved hjælp af øvelsesstykker og mellemarbejder. Hun fortæller, hvordan læggene i den nederste del, lommen og de hvide bånd til pynt på kanterne var vanskelige og omstændelige at lave og måtte laves om flere gange, efter at læreren havde set på det.

Forklædet var tænkt til at kunne bruges i husgerning men også hjemme. Indlæring af syteknikkerne var fra fagets start tænkt som nyttige færdigheder til at reparere familiens tøj, linned osv. eller varetage dette hverv i andres hushold som tjenestepige eller syerske. For Lisbeths vedkommende satte syningen af forklædet, der var tænkt inden for første epokes koncept men praktiseret i 1967 under meget anderledes vilkår, tålmodigheden på prøve. Forklædet fremkaldte i dag en ubestemt modvilje og undren over, at det virkelig er hende, der har udført dette teknisk set meget krævende håndarbejde. Selvom Lisbeth elsker at lave mad, kom hverken dette eller andre forklæder i brug i hendes køkken. Læremidlets didaktiske intention og Lisbeths oplevelse af såvel proces og produkt er dermed modsætningsfyldt.

Sløjd

I sidste tredjedel af 1800-tallet udvikledes sløjd som skolefag i Danmark med Aksel Mikkelsen og Søren Meldgaard som foregangsmænd. Med inspiration fra ”Näas-sløjd” i Sverige skabte de to forskellige metodiske tilgange til faget, som i flere årtier kæmpede mod hinanden. Helt ned på værktøjsniveau var der uenighed mellem de to, for Mikkelsen så saven, men Meldgaard kniven som det vigtigste begynderværktøj i en pædagogisk sammenhæng. Værktøjer fremstod derfor i sløjdfaget som afgørende vigtige læremidler. Mikkelsens metode blev den mest dominerende i folkeskolen, og den begrundede sløjden som alment skolefag ved, at faget skulle: ”Udvikle saadanne Evner og Færdigheder hos Børnene, som have almindelig menneskelig Værdi og som Livet i det hele stiller Krav til. Og det er det, Sløjden gør”.³⁵

I første epoke var det dog kun drengenebørnenes selvvirksomhed og selvstændighed, der skulle udvikles ved sløjdens bidrag til både ”det forstandsmæssige, det kropslige og det manuelle”.³⁶ Mikkelsen udgav bl.a. *Lærebog i dansk Skolesløj*

---

³⁴ Hansen og Blom 1925.

³⁵ Sløjdforening 1895: 4.

³⁶ Allingbjerg 1983: 49.

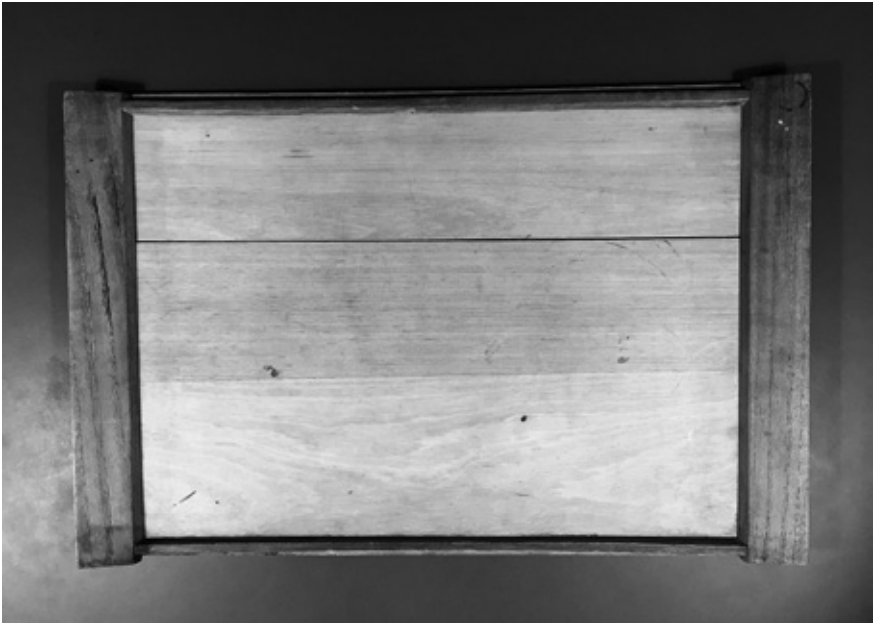
1: *Sløjdlære til Brug i Undervisning og Selvarbejde*³⁷ og *Lærebog i dansk Skolesløjde: Træslojdsystemet*,³⁸ som blev genudgivet sidste gang i 1940. Hans bøger dominerede sløjdundervisningen i skolen og på uddannelsen til sløjdlærer årtier frem.

I klasseundervisningen skulle alle elever arbejde med en korrekt kropslig og teknisk anvendelse af værktøjet. Mikkelsen fremstillede derfor både kolonnehøvlbænke og særligt værktøj til sløjdundervisningen i anatomisk korrekte børneudgaver ud fra pædagogiske og sikkerhedsmæssige hensyn. Anskuelsestavler understøttede sammen med lærerens forevisninger arbejdsstillingerne. Der var kolonnehøvlbænk og værktøj til hver elev.³⁹

Det var op til læreren at udvælge modeller til ting, der kunne bruges til undervisning i andre af skolens fag, eller ting, der kunne bruges i hjemmet såsom møbler, legetøj eller inventar til køkkenet.

Svens arbejde med bakken (billede 2) er et eksempel på den flid, omhu, ordentlighed og nøjagtighed, der prægede karakteropdragelsen i sløjdfaget i første epoke.⁴⁰

Foto: Isø Falling Andersen

Billede 2. Bakke i privateje.

---

³⁷ Mikkelsen 1894.

³⁸ Mikkelsen 1940.

³⁹ *ibid.*

⁴⁰ Allingbjerg 1983.

Bakken er fremstillet af Sven i tredje mellem i 1960. Alle stykkerne, selv de tynde lister og skrå sider, har Sven egenhændigt savet ud af forskellige træsorter, høvlet på skrå og pudset efter. Derefter er de sat sammen på skrå og sat fast på bunden med skruer. Bakken krævede mange arbejdsgange og Sven tog også timer i brug efter skoletid, hvor han fik lov at bruge sløjdlokalet, når læreren var der.

Modellen blev hentet fra lærerens modelmappe, men bakkerne blev alligevel forskellige efter drengenes evner og arbejdsindsats, og Svens glæde ved at være i og arbejde i værkstedet blev belønnet. Ved udstillingen af alle eleverarbejderne i gymnastiksalen i slutningen af året husker Sven med stolthed, at hans bakke var den bedste, og at han fik karakteren UG i sløjd. Efter udstillingen blev bakken givet i gave til Svens mor, som brugte den i hjemmet. Efter hendes død beholdt Sven bakken, og når han ser på bakken igen, er han imponeret over, at han dengang kunne lave et så omhyggeligt og krævende stykke håndværk. Sløjd var det fag, Sven bedst kunne lide i skolen, og bakken fastholder for ham en værdsættelse af håndens arbejde.

Husgerning

Husgerning var, i forhold til håndarbejde, et nyt fagområde, der måtte definere sig forfra som skolefag. Det lykkedes på ganske få år, ved en samlet indsats fra en bred kreds af fagpersoner og foreninger, at oprette faget kvindeligt husgerning i den købstadsordnede skole for piger i syvende klasse og desuden en etårig overbygning på en læreruddannelse til skolekøkkenlærerinde.⁴¹ Fagets første formål, formuleret i 1904⁴², lagde vægt på, at piger fik lyst til og respekt for denne art af arbejde, og det skulle ske på baggrund af naturvidenskabelig, teknisk og økonomisk viden.⁴³ Eline Hansen, der var fagets første faginspektrice og underviser på skolekøkkenlærerindekurset, bidrog i det næste årti til at fastlægge de organisatoriske og materielle rammer for faget. Sofie Rasmussen og Karen Blicher udgav i 1913 lærebogen *Huslig Økonomi for Begyndere*,⁴⁴ der op til 1960'erne strukturerede både faget og den ”rigtige” måde at undervise på.

Rationel og effektiv brug af tid og ressourcer gik igen i indretningen og brugen af skolekøkkenet såvel som i de karakteregenskaber, som faget ville danne pigerne til: ”Renlighed, Orden og Økonomi, det er de tre Faktorer, hvorpaa Arbejdet beror. (...) Orden er Grundlaget for Samfundets Velstand og Velvære; enhver Ting paa sin Plads! Det letter Arbejdet i Hus og Hjem”.⁴⁵

Skolekøkkenet var skolens dyreste faglokaler, og alle ressourcer skulle bruges med omtanke. Lærebogen anbefalede at bruge sæsonens råvarer, når de var bedst

---

⁴¹ Haastrup 1987.

⁴² Benn 2016.

⁴³ Haastrup 1987 og 1989.

⁴⁴ Blicher og Rasmussen 1913.

⁴⁵ Hansen 1912: 107.

og billigst, og at lave nærende og billige retter til den varme middagsmad. Den mad, eleverne lavede i skolekøkkenet, var læremidler til såvel råvarer, ernæring, økonomi som madlavningens grundmetoder. Samme grundkoncept gjaldt for den udgave af lærebogen *Mad og plan*⁴⁶ af Lilly Sivertsen og Elsa Hellstrøm, som Lisbeth fik udleveret i skolekøkkenet 1966.

Billede 3. Bageopskrift fra *Mad og plan*⁴⁷

⁴⁶ Sivertsen & Hellstrøm 1957.

⁴⁷ Sivertsen & Hellstrøm 1965: 98.

Med bogen i hånden fortalte lærerinden i begyndelsen af hver time om ernæring og levnedsmiddellære samt sammenhængen mellem madens næringsværdi og pris, og hun foreviste, hvordan eleverne senere selv skulle gøre. Beregninger skrev hun på tavlen, og eleverne skrev det efter i kladdehæfter. Læremidler i husgerning forudsatte og integrerede dermed læse- og skrivefærdigheder, og faget blev opfattet som gode læremidler til at lære naturfag og matematik.

I skolekøkkenet skulle eleverne gennemføre alle arbejder selv, så de kunne forstå sammenhængen mellem fremgangsmåde og resultatet. De mange sammensatte processer med madlavning, spisning og opvask, foruden bading og tøjvask, krævede en nøje orkestrering i tid og rum, så alt kunne nås, og eleverne kunne fordeles i rummet og beskæftiges med de forskellige arbejdsopgaver undervejs. Det forudsatte sammenhængende lektioner på tre-fire timer at komme det hele igennem. Til at løse udfordringerne med det praktiske arbejde anvendtes to didaktiske principper:

1. Laboratoriekøkkenet med enkeltmandskøkkener på række i hestesko eller to parallelle langborde, hvor alle udførte opgaverne på samme tid. Dette egnede sig særligt til begynderundervisning, og Lisbeth husker, hvordan man den ene gang kogte et blødkogt og næste gang et hårdkogt æg.
2. Familiekøkkenet med gruppearbejde efter et nummersystem, hvor alle opgaver var tillagt et nummer. Numrene gik på skift mellem eleverne, så alle kom igennem alt og desuden nærmede sig arbejdet hjemme i en familie.

Lisbeth husker særligt bading, som skilte sig ud fra den øvrige undervisning i familiesystemet, som en ekstraopgave og som noget ekstra lækkert. Kagerne blev nydt på skolen, og i enkelte tilfælde fik Lisbeth endda kagen med hjem, så den kunne deles med familien. De almene anvisninger til bading i lærebogen blev brugt mange gange senere. Måltiderne i familiegrupperne var en anledning til hyggeligt samvær mellem eleverne, men også til at læreren kunne indprente ”pæn servering” og det ”at sidde pænt til Bords og spise pænt”.⁴⁸ Måltidet indgik dermed også i fagets karakteropdragelse. Lisbeth husker særligt de mange råd til husholdning og madlavning, som hun i dag har indarbejdet som helt selvfølgelige. Hun accepterede dem som rigtige og vigtige, da de fik en meningsfuld teknisk, økonomisk eller hygiejnisk forklaring med på vejen.

---

⁴⁸ Hansen 1911: 106-109.

De praktiske fag mellem første og anden epoke

Læremidlernes udvikling er sket i tæt sammenhæng med fagenes intention og udvikling af fagenes faglighed og fagdidaktik. Således er de valg af indhold og læremidler, der blev truffet ved fagenes indtog i skolen i første periode, afgørende for fagenes senere forankring og udvikling. At omsætte håndværksmæssige arbejdsområder uden for skolen til klasseundervisning krævede didaktisk viden og erfaring. Desuden krævede det didaktisk kreativitet, således at indlæring af teknikker, arbejdsgange og karakteropdragelse gennem netop dette arbejde blev koblet sammen til en helhed i stærke og varige didaktiske koncepter. For alle fag var undervisningen i første epoke tilrettelagt med anskuelsesundervisning og klasseundervisning ud fra en stram strukturering, med modelrække, øvelsesrække og opskriftsrækkefølge i en nøje planlagt progression gennem skoleår og årgange. Elevens arbejde efter modeller blev lærestykker, som i det færdige læremiddel ”afslørede” om eleverne selvstændigt mestrede teknikker og materialer. Således blev også elevens ”karakter” synlig, når elevproduktet blev holdt op imod det korrekte udførte. Modellerne satte i generationer standarder i og uden for skolen for den ”gode” og ”ordentlige” måde at lave mad, håndarbejder eller træting til brug i hjemmet på. Der kan spores en kontinuitet i fagenes læremidler såvel som deres didaktiske grundform, men gennem epoken udvikledes fagene tillige. Op igennem 1960’erne ændrede reformpædagogikken og Den Blå Betænkning⁴⁹ undervisningens afsæt, hvor skolens pædagogiske idealer rettede fokus mod elevens selvudvikling, personlighedsdannelse og selvbestemmelse.

Anden epoke

Skolereformen fra 1975 gjorde de tre praktiske fag fælles og obligatoriske for både piger og drenge. Formelt set blev de tidligere karakterdannende formål, der knyttede sig til kønnene dermed nedtonet. Desuden blev den obligatoriske undervisning i de tre praktiske fag begrænset til mellemtrinnet mellem 4.-6. klasse,⁵⁰ og timetallet blev reduceret kraftigt til to lektioner om ugen. Enhedsskolen afskaffede den almene linje fra 6. klasse, der netop havde haft vægt på praktiske fag i forhold til den boglige linje. Skolepligten til 9. klasse gav i stedet eleverne mulighed for at vælge de praktiske fag som valgfag i 8. og 9. klasse.

De tre fags undervisningsvejledninger af 1976⁵¹ lagde nu op til en undervisning bygget op omkring emner, temaer, projekter eller problemstillinger snarere end ud fra teknikker og materialer. Der blev lagt op til, at eleverne selv, i takt med udviklingen af deres tekniske kunnen, skulle mestre processerne fra idé til fær-

---

⁴⁹ Undervisningsministeriet 1960.

⁵⁰ Helsted 1975.

⁵¹ Undervisningsvejledning 1976. Bind 7; Undervisningsvejledning 1976. Bind 8; Undervisningsvejledning 1976. Bind 9.

digt produkt.⁵² Alle elever lavede fortsat forklæder, bakker eller samme madret, men *modellen* udgjorde ikke længere et fælles og sammenligneligt mål for alle. Elevproduktet fortalte også om den enkeltes personlige valg og færdigheder gennem produktets farve, materiale, teknik og dekoration.

Håndarbejde

Reformpædagogiske tanker i Den Blå Betænkning⁵³ medførte i nogen grad opblødning i fagets systemer og standarder. Selvom der stadig blev undervist i teknikker, blev målet med undervisningen nu at udvikle pigernes personlige smag og æstetikforståelse gennem lystbetonet arbejde. Lærerne blev givet en større valgfrihed mellem discipliner, teknikker og modellerne, ”idet disse må rette sig efter tid og sted”.⁵⁴ Helga Steffensens lærebog *Håndarbejdsundervisning*⁵⁵ beskrev en undervisning, hvor elevens frie valg med henblik på model, materiale og udtryk ligeledes blev givet mere plads, og en bredere palet af materialer kom til som f.eks. perler, pailletter, skind, og også teknikker som stoftryk, batikfarvning, hønsestrikk og applikationer. Alt dette krævede særlige redskaber og ændringer i lokalernes indretning, som nu skulle være inspirerende og harmoniske og give rum til flere udtryksformer som billeder, skulpturer, installationer og scenografi, som *Faghæftet for håndarbejde* lagde op til.⁵⁶

Forklædet på billede 4 er syet af Lisa i 1990, da hun gik i 5. klasse. Det var tænkt til anvendelse i skolekøkkenet. Forklædet var en af flere forskellige ting, der blev syet i klassen det år af både drenge og piger. Alle syede efter en fast model og i stof, som læreren valgte. Det klassiske forklæde har her fået en tidstypisk orange farve, en enkel facon med lomme foran og bindebånd bagpå. Til applikationen på lommen kunne Lisa selv vælge stof, motiv og farver. Hele forklædet er syet på symaskine. Symaskinekørekortet blev introduceret som en prøve for alle elever. Det åbnede for nye muligheder i faget, og syning på maskine supplerede og erstattede til dels håndsugning med nål og tråd.

Da det var elevens personlige udtryk og dennes glæde ved arbejdet, man efterstræbte, blev fokus på elevernes håndværksfærdigheder nedtonet og suppleret med et fokus på håndarbejdsprocessens tre faser: Idé, planlægning og udførelse.⁵⁷ Lisas fortælling om forklædet viser, at dette lykkedes. Hun husker, at hun gjorde sig umage og var engageret både i at sy forklædet, såvel som i de andre ting hun lavede i håndarbejde.

Hvor det færdige håndarbejde i første epoke for læreren var et udtryk for elevens tekniske færdigheder, bliver den selvvalgte model med det individuelle ud-

---

⁵² Illum 2004.

⁵³ Undervisningsministeriet 1960.

⁵⁴ *ibid.*: 161

⁵⁵ Steffensen 1979.

⁵⁶ Undervisningsministeriet 1995.

⁵⁷ Steffensen 1979: 117.

Billede 4. Forklæde i privateje.

tryk i anden epoke også et udtryk for eleven selv og må derfor bedømmes på andre måder. Den tekniske udførelse af Lisas forklæde fortæller, at de krav, som Lisbeth måtte møde i sit forklæde, er nedjusteret til fordel for det personlige udtryk i form af applikationen på lommen. Arbejdet med forklædet blev for Lisa en selvdannelsesproces, som gjorde, at Lisa var stolt af sit forklæde og tilfreds med

at bruge det i skolen og hjemme. Hun blev sidenhen inspireret til at sy personligt designede forklæder som julegaver til forældre og søster. Efter skoletiden blev forklædet gemt og er nu fundet frem, og bruges af Lisas børn, når de er med i køkkenet.

Sløjd

Den fastlagte øvelsesrække i sløjdfaget blev også gradvist erstattet af en mere temaorienteret undervisning, hvor eleven i højere grad selv skulle mestre alle arbejdsprocesser fra idé til færdigt produkt uden lærerens forevisning trin for trin.⁵⁸

”Der tilstræbes nu en arbejdsmetode, der kan tage sit udgangspunkt i en idé, fortsættende over skitser, brugbare arbejdstegninger, og beregninger til en konkret arbejdsproces, gennem hvilken det tilsigtede arbejdsprodukt fremstilles...”.⁵⁹

Med udgangspunkt i enten materiale, teknik, emne eller problemløsning formulerede læreren et oplæg, hvorefter idéprocessen og udførelsen blev overladt til eleven i dialog med læreren.⁶⁰

Lærebogen *Håndbog i Sløjd. Træbearbejdning med håndværktøj*,⁶¹ som i redigeret udgave stadig kan købes i dag, bygger videre på dele af systemet i første epokes sløjd, mens datidens undervisningsmetode ikke længere opfattes som tidsvarende. Lærebogen anbefaler derimod ”selvinstruerende materialer” i form af f.eks. håndbøger. Selvstændigheden i arbejdet skulle øges i takt med, at den enkelte elev øgede sin tekniske kunnen. I undervisningsvejledningen stod da også at ”Alle vil ikke få lært alt. Alle vil heller ikke få lært det samme”.⁶²

I lærebøgerne blev der opfordret til en udvidelse af paletten af materialer med f.eks. pil, tang, bark, læder, ler, horn og ben, ligesom at sløjdværkstedet foreslås indrettet med flere forskellige arbejdsstationer, forsynet med el-drevne værktøjer og maskiner, til f.eks. smykkefremstilling, lodning, cykel- og motor reparation, glasarbejde og stenslibning.⁶³

I Lisas sløjdundervisning i 5. klasse i 1990 fremstillede alle elever dog bakker af træ. Lisas bakke kan ses på billede 5. Idé, materialer og værktøjer blev i bekendtgørelsen italesat som elevens eget valg, men det gjaldt altså ikke i Lisas tilfælde, hvor det personlige præg kun ses i bunden, idet hun har brændt sit navn med glødeskrift. Netop denne afslutning på arbejdet husker Lisa da også som noget særligt. I arbejdet med bakken gjaldt det om at gå grundigt og præcist til værks med slibningen af hvert stykke træ, der blev savet ud af en liste. Det skete med sideblik til, hvor grundigt de andre elever gjorde arbejdet. Derefter blev træstykkerne limet og banket sammen med små søm. En arbejdsproces, som tiltalte Lisa,

---

⁵⁸ Undervisningsministeriet 1976, Bind 7.

⁵⁹ *ibid*: 17.

⁶⁰ Illum 2004.

⁶¹ Nygaard, Pedersen et al. 1973.

⁶² Undervisningsministeriet 1976, Bind 7: 16.

⁶³ Christensen og Mols Jepsen 1999, Mogensen 2004.

Billede 5. Bakke i privateje.

og som hun forsøgte at udføre så godt som muligt. Brødbakken blev givet som gave til Lisas forældre og var i brug hos dem, indtil den fulgte med til hendes egen familie, hvor den nu dagligt bruges. Lisas brødbakke og erindringen om den adskiller sig ikke grundlæggende fra Svens sløjdhistorie fra første epoke, på trods af de formelle ønsker om ændrede mål og metoder. Blot har Lisas model fået en

ny form og et nyt udtryk, som medfører andre håndværksmæssige processer end dem, som Svens bakke krævede.

Hjemkundskab

I 1975 blev faget husgerning omdøbt til hjemkundskab, og piger og drenge skulle nu, ud fra mål om ligestilling, lære om ernæring, forbrug og madlavning og samarbejde om alle opgaverne i hjemmet. På nye skoler blev der, som en materialisering af det nye navn hjemkundskab, tilføjet et værelse, så eleverne kunne lære, hvordan man kunne indrette og rengøre mere end køkkenet.

Skolekøkkenerne blev udstyret med husholdningsteknologi i form af, køleskab og fryser, opvaskemaskiner, mixere og køkkenmaskiner for at afkorte arbejderne i køkkenet.

Forarbejdede fødevarer og ingredienser fra andre lande indgik nu i opskrifterne, og også fast-foodretter fandt deres plads i undervisningen, da elevernes egne forslag i højere grad blev imødekommet. Lærebogen med de fastlagte opskrifter blev erstattet af kopiark, hvor læreren fra gang til gang kunne tilpasse fagets mål til opskrifter efter elevernes ønsker og smag (billede 6).

Dette opskriftark fra lærebogen *Mad for dig*⁶⁴ satte Lisa i 6. klasse ind i sin hjemkundskabsmappe. Hun husker, at læreren ofte valgte opskrifter på mad, som børnene kunne lide, så kage, pizza og disse forårsruller var populære. Lisa lavede flere af opskrifterne hjemme på sin maddag og syntes, at de hjemmelavede forårsruller var lækre, end dem man kunne købe. Lisa var glad for faget og havde hjemkundskab som valgfag et enkelt år. Hun lavede sin egen opskriftsamling ved at skrive de bedste opskrifter ind på skrivemaskine for at have dem, til hun blev voksen. Hvor Lisbeth i første epoke fik lærebogen med hjem og lærte grundmetoder eksemplificeret ved opskrifter, lavede Lisa sin egen mappe og lærte at lave mad efter opskrifter og indøvede derfra grundmetoder.

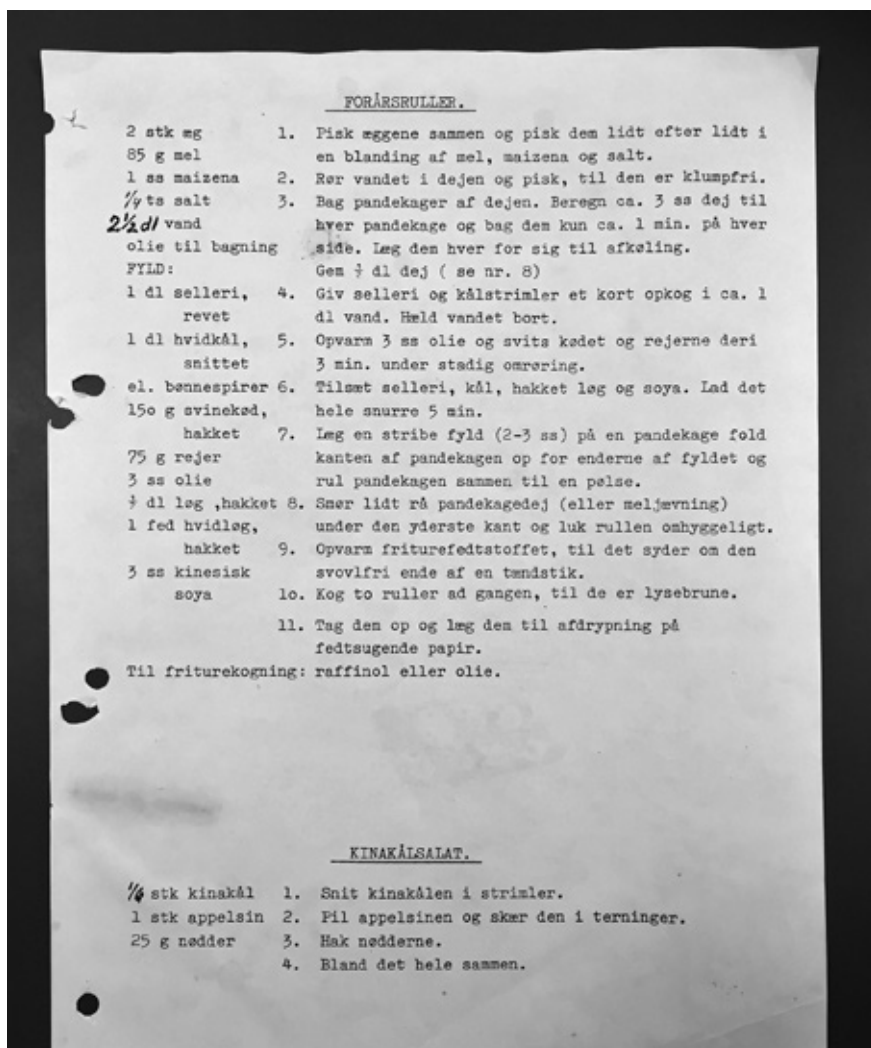
Tredje epoke

Tredje epoke markeres formelt af skolereformen af 2014. For de praktiske fag betød det, at sløjd og håndarbejde blev nedlagt, og at det nye fag håndværk og design (HD) blev indfaset efter en prøveperiode fra 2014-2016. Hjemkundskab skiftede samtidig navn til madkundskab. De to fag deler nu en vejledende timepulje på 390 timer fordelt på klassetrinene 4.-7. klasse. Desuden indgår begge fag i valgfagsrækken i overbygningen, hvor HD indgår som obligatorisk valgfagstilbud. Det er op til den enkelte skole at fordele timerne mellem fag og klassetrin, og det lægger op til tværfaglige forløb og samarbejder de praktiske fag i mellem.⁶⁵ Hvor eleverne i første epoke blev undervist i samme pensum, på samme tid og ud fra samme metode og model, er design- og innovationsmetodiske princip-

---

⁶⁴ Pedersen & Petersen 1985.

⁶⁵ Andersen 2018.

Billede 6. Opskrift fra 'Mad for dig' Privateje.

per, som er kommet til i fagene,⁶⁶ velegnede til at overskride faggrænser, køn og kontekster.

Hvor et højt håndværksmæssigt færdighedsniveau tidligere var en forudsætning for at kunne arbejde mere selvstændigt, har fagene i dag et mere idé- og procesorienteret fokus, hvor eleverne fra begyndelsen skal eksperimentere, ar-

⁶⁶ Undervisningsministeriet 2014a.

både kreativt og reflektere over valg og fravalg.⁶⁷ Eleverne har ikke nødvendigvis håndværksmæssige færdigheder fra skolen eller fra deres liv i øvrigt, når de går i gang med kreative design- og innovationsprocesser – dem udvikler de måske undervejs eller i mindre workshops inden designprocessen.⁶⁸ Målet er nu ikke længere kun at lære at lave ting til sig selv eller sin familie, men at arbejde med en problemstilling og løse en designopgave, hvor produktet kan bruges af andre. Den didaktiske tilgang til fagene i første epoke havde vægt på fordybelse i teknikker, øvelser og modelarbejder, som læreren havde lagt stramt tilrette. Eleverne oplevede dermed modstand fra materialet og de håndværksmæssige teknikker. I tredje epoke lægges op til, at det er i designprocessen, at eleverne eksperimenterer og møder modstand ud fra didaktisk planlagte benspænd. Det giver meget lidt tid til fordybelse, til at indøve teknikker og møde modstand fra materialerne.⁶⁹ Elevprodukterne fra første epoke var udvalgt ud fra deres nytteværdi og langtidsholdbarhed som eksempelvis bakker og forklæder. De blev lærestykker i håndværksmæssige færdigheder og i evnen til at følge en arbejdsproces hen mod et givet standardiseret produkt. Produkterne og opskrifterne fra tredje epoke kan være designet og fremstillet til specifik brug ud fra en given kontekst og problemstilling på skolen, hvor en klasse eller elevgruppe gennem eksperimenterende og kreative fælles arbejdsprocesser producerer ideer eller modeller, som måske omsættes i en materialiseret form, men mere sjældent med en gennemarbejdet håndværksmæssig udførelse, der svarer til første epokes. Læremidlernes form, funktion og også deres ”liv” efter undervisningen bliver dermed meget anderledes i tredje epoke end for de to foregående.

Håndværk og design

HD skal, som nyt fag, udvikle en ny fagdidaktisk praksis, men må bygge oven på de tidligere stærke fagdidaktiske koncepter og ofte gøre det i de eksisterende lokaler til håndarbejde og sløjd. Nogle skoler har nødtørfigt om-indrettet sig i de eksisterende lokaler, mens andre skoler har etableret nye faglokaler eller flere værksteder både inde i og sommetider uden for skolens rum.⁷⁰ Lokalerne sætter derved meget varierende rammer for den didaktiske planlægning og gennemførelsen af undervisningen. Man kan dreje træ, hvis der er en drejebænk, og arbejde med stoftryk, hvis der er bordplads, vand og farver tilgængeligt. Det øgede fokus på udvikling af design- og innovative kompetencer i faget⁷¹ skaber mindre fastlagte materielle og didaktiske rammer for faget og stiller andre krav til fagets læremidler. Med designprocessen som gennemgående element overskrides

---

⁶⁷ Undervisningsministeriet 2014a; Undervisningsministeriet 2014b.

⁶⁸ Andersen 2018.

⁶⁹ Tanggaard 2010.

⁷⁰ Andersen 2018.

⁷¹ Undervisningsministeriet 2014a.

og sammentænkes de tidligere fags definerede materialebrug, primært i træ, metal og tekstil.

På billede 7 ses en bakke lavet af en elev i 5. klasse. Eleverne i klassen fik til opgave at designe hver sin bakke med hank, der kunne rumme to kopper. Bakken kombinerer en træramme med en bund af mørtel, hvor eleven har dekoreret med en mosaik af farvede glasstykker. Mosaik-billedet i bunden skulle eleverne selv udforme, gerne med materialer, som de selv havde medbagt. Bakkens udtryk og form kom eleverne frem til ved at lave forskellige designmæssige og håndværkstekniske øvelser. Gennem arbejdet med deres forskellige bakker kunne eleverne i klassen lære at bruge en vinkel, save lige, høvle, undersænke, benytte skruetvinge samt betjene en boremaskine og en deкупørsav. Bakkens individuelle udtryk og form viser designprocessen i det nye HD-fag, men dens tekniske udførelse viser tillige, at designproces og håndværk begge blev prioriteret i undervisningen. Ligesom i første og anden epoke har eleven fået bakken med hjem.

Foto: Lisou Filling Andersen

Billede 7. Bakke fra HD.⁷²

Med HD opstod der et nyt marked for forskellige typer af lærebøger til lærerne. Der er inspirationsbøger med ideer til undervisningsforløb og temaer,⁷³ fagdidaktiske bøger som teoretisk behandler konstruktionen af en ny fagdidaktik ud

---

⁷² For yderligere behandling af denne case se Andersen 2018.

⁷³ Jørgensen 2011, Munch og Zachariassen 2014.

fra fagets nye indholdselementer,⁷⁴ og nogle bøger kombinerer disse.⁷⁵ Herudover er flere bøger udgivet med en bredere pædagogisk tilgang til at arbejde med innovationsprocesser.⁷⁶ Lærebøgerne kan ses som vigtige elementer i fagets etablering af en ny fagdidaktisk grundform.

Som i alle fag inddrages IT også i HD med et væld af inspirationssider og instruktionsvideoer, som tilbyder en hurtig teknisk gennemgang. Dette kan ligesom en række håndværksmæssige bøger ses som erstatning for anskuelsestavler og som supplement til lærerens forevisning. De større forlag tilbyder HD-portaler til lærerne, og digitale læremidler hjælper eleverne undervejs i arbejdet, så de kan dokumentere deres designprocesser fra idé til færdigt produkt f.eks. i form af fotos og slides. Eleverne fremstiller dermed deres egen proces- og modelsamling som en ny slags varigt læremiddel og opskriftsamling, der kan ligne Lisas opskriftmappe fra hjemkundskab i anden epoke.

Madkundskab

Med navnet madkundskab er hjemkundskab nu blevet et fag, hvor maden træder i forgrunden. Maden ses som læremiddel til at danne elevernes smag, give dem lyst til at eksperimentere med madlavning og til at dyrke måltidsfællesskabet. Skolekøkkenet ser ud til fortsat at kunne rumme en undervisning bygget op om temaer og projekter. Inden for givne rammer af ingredienser, tid og kontekster, som læreren sætter, skal elever i grupper selv planlægge og lave maden eventuelt selv lave opskrifter, smage maden til og ikke mindst iscenesætte måltidet. Mens maden spises, tales om smag, valg af mad, hvordan maden er lavet, og hvordan den passer til den opgave, som er blevet stillet. Lærerens forevisning er til dels erstattet af digitale læremidler, og såvel lærere og elever kan undervejs konsultere opskrifter og fagportaler tilpasset de skiftende projekter i og uden for undervisningen. Mængden af lærebøger til både lærere og elever er eksploderet efter ændringen til madkundskab fra 2014, og disse læremidler peger på både forandring og kontinuitet i faget.

Den systematiske grundbog til lærerstuderende og lærere *Madkundskab*,⁷⁷ af Helle Brønnum Carlsen og Annelise Terndrup Pedersen, fortsætter og udvider fagets koncept fra de to tidligere epoker. De 400 sider omfatter hovedområderne sundhed, fødevarer, madlavning, madkultur ud fra såvel natur- samfunds- og kulturvidenskabelige tilgange. Bogen definerer dermed madkundskab som et tværfagligt og teoretisk funderet fagområde. Derefter følger en ekspliciteret og gennemarbejdet didaktisk organisering af undervisning i faget med årsplaner og undervisningsforløb med opskrifter og opgaver for to årgange. Tilsammen om-

---

⁷⁴ Schneider og Pedersen 2016.

⁷⁵ Zachariassen og Eskildsen 2016, Jørgensen 2017, Schneider og Pedersen 2017.

⁷⁶ Kirketerp og Greve 2011, Rohde og Olsen 2013, Kirketerp og Hyldig 2016.

⁷⁷ Carlsen og Pedersen 2014.

sætter dette alle de faglige hovedområder til undervisning. Lærerne kan kopiere fra bogen og give til eleverne.

Elevbogen, *MITkokkeri*,⁷⁸ uddeles gratis til eleverne og har ligesom i anden epoke opskrifter som omdrejningspunkt. Det gælder blandt andet opskriften på friske forårsruller, som suppleres med links til instruktion trin for trin, af indkøbsliste og mulighed for selv at uploade opskrift eller tips. Lisas forårsruller er her opdateret til tredje epoke. Eleverne opfordres til at deltage i *MITkokkeri Madklub*,⁷⁹ som bliver en af flere rammer om at ”lave dejlig mad sammen med dine venner og blive en mester i køkkenet”⁸⁰

Veje videre i tredje epoke

Fokus på mad og måltid med ”venner” i skolen inviterer til samarbejder med andre fag og aktiviteter fælles for en årgang eller hele skolen.

Et eksempel på dette er en tværfaglig uge for alle elever på sjette klassetrin med titlen *Håndværk og fællesskab* med fagene madkundskab og HD, hvor eleverne opdelt i hold har arbejdet sammen gennem tre ”værksteder”, som hvert af de tre tidlige praktiske fags faglokaler her benævnes.⁸¹

På det første værksted fremstillede et hold elever i skolekøkkenet mad til alle på årgangen, som blev spist i fællesskab. På det andet værksted designede og syede eleverne i håndarbejdslokalet forklæder til anvendelse i madkundskab. Og på det tredje værksted fremstillede holdet af elever i sløjdlokalet spækbrædder til madkundskab og desuden stige-golf til brug på legeplads og i skolegård. Den fælles timepulje for fagene anvendes til et samlet intensivt forløb, der muliggør hurtig produktion af nyttige ting beregnet til brug for både eleverne selv og de andre elever på skolen. Forklæder, spækbrædder, mad og legetøj bliver designet og fremstillet i hvert sit værksted, der hører til hvert sit fag, men de indgår i et fælles projekt på tværs af fag. I ugeforløbet indgår den samme type af elevprodukter, som vi har fulgt i de to tidligere epoker. Hvor disse ting tidligere var knyttet til en enkelte elevs indsats i det enkelte fag, med et videre liv i elevernes egne hjem, bliver tingene nu designet til fælles brug på skolen. Selvom de kan fremtræde med et personligt udtryk, foregår tingenes hele liv på skolen. De samme ting bliver dermed læremidler på nye måder.

Den mere designorienterede, eksperimenterende og kreativitetsfremmende tilgang i tredje epoke stiller andre krav til lærerne om at vælge problemstillinger og projekter, der kan kombineres med valg af læremidler i form af materialer, ingredienser og teknikker i de forskellige designfaser. I forhold til det nye fag

---

⁷⁸ MITkokkeri 2014.

⁷⁹ MITkokkeri Madklub 2014.

⁸⁰ Wistoft og Qvortrup 2018. I forskningsprojektet *Smagens didaktik* er begrundelser for smagens dannelse og didaktik hertil blevet udforsket.

⁸¹ Diduch 2018.

Billede 8. Forklæder fra tværfagligt forløb ⁸²

---

⁸² Diduch 2018.

HD, som stadig er ved at finde sin didaktiske form, fremstår madkundskab med et stærkt fagligt og fagdidaktisk fundament, som genealogisk trækker markante spor fra tidligere.

Udbuddet af læremidler er kommet i flere variationer med forskellige pædagogiske og metodiske udgangspunkter fra forlag, men også fra virksomheder, kulturinstitutioner og andre aktører. Der er dermed sket et markant skifte fra lærernes stabile fysiske lærebøger, anskuelsestavler og modelrækker i første epoke. Digitale læremidler åbner mulighed for både at udvide og stadig udskifte temaer, problemstillinger og modeller, men det praktiske arbejde med materialer og værktøjer som en grundlæggende arbejdsform er stadig fagenes kerne. Selvom mulighederne for variationer og valg principielt er uendelige, peger de tilgængelige og mest udbredte lærebøger på, at mange af de grundmodeller og grundopskrifter, som fagene hidtil har anvendt, stadig indgår i fagenes praksis.

Konklusion

Læremidler i de praktiske fag rejser, ud fra en materiel kulturdidaktisk tilgang, flere perspektiver til forståelsen af læremidler. Vi har argumenteret for en bred forståelse af læremidler, hvor mål med undervisningen og alle de midler, der tages i anvendelse hertil, skal ses i en sammenhæng med hinanden, sådan at materialer, værktøjer, produkter og faglokaler bliver såvel didaktiserede og didaktiserende læremidler i de praktiske skolefag. Med etableringen af de praktiske skolefag bliver ting, der indgår i arbejdsområder uden for skolen, dermed til læremidler. Én gang etablerede læremidler materialiserer sig i de enkelte praktiske fag med varighed og tyngde, sådan at det, der engang er bygget op, er svært at rive ned eller bygge om. Det betyder f.eks., at ændringer i fagenes bekendtgørelser ikke nødvendigvis, og kun på langt sigt, får betydning for læremidlernes form og brug. Set på tværs af epoker er det dog også tydeligt, at de praktiske fag ændres i tråd med skolens almene mål og måder at tænke og bedrive undervisning på.

Vi har også foreslået, at læremidler må forstås processuelt set i såvel lærer- som elevperspektiv. Læremidler indskriver sig i konkrete didaktiske praksisser, men danner og dannes også hele tiden som forudsætningerne for de næste faser og sammenhænge, hvori f.eks. forklædet, bakken eller opskriften kommer til indgå. Det historiske perspektiv, vi har lagt i artiklen, synliggør fælles forandringer i fagene over tid: Fra middagsretten og modellen, eksemplificeret i forklæder og bakker, som modellerede grundmetoder og ”facitliste” i fælles læreprocesser, til middagsretten og modellen som elevens eget valg, idé og udtryk og senere som resultat af en defineret designopgave. Fra faglokaler indrettet efter øvelser og modelrække og fastlagt pensum mod fleksible, tværfaglige multiværksteder indrettet til kreativitet, design og innovation og ude-skole. Fra fastdefinerede og afgrænsede materialer og værktøjer til et bredere og mere tværfagligt udvalg. Fra foreskrivende lærebøger og undervisningsplaner til inspirerende lærebøger og undervisningsmateriale i flere varianter i fysisk såvel som i digital form. Vi har dermed vist, hvordan netop materialer, værktøjer, modeller og faglokaler er af-

gørende læremidler i undervisningen, og hvordan arbejdet med tingene strukturerer lektionerne såvel som progression i fagene gennem skoleår og klasser. Dermed indlejres undervisningen i de praktiske fag i kroppe, sansninger, smagsdomme og standarder for, hvordan ting skal gøres. For første epoke er det særligt tydeligt, hvordan læremidlerne set fra såvel lærer- som elevperspektiv fortsat kan indgå i elevernes erindring, erfaring, færdigheder og viden. For den nyeste tid er det en forskningsmæssig opgave at følge op på, hvordan f.eks. elevernes dokumentation af egne designprocesser og brug af selvproducerede ting på skolen vil indgå som læremidler i elevernes fortsatte liv og indlejre sig i erindringen og i det, som tidligere hed karakterdannelsen.

Summary

The article examines how the school subjects woodwork, needlework, and home economics were established as systematic and pedagogically motivated didactic concepts around 1900. The subjects are followed through three eras – being defined by their material and technique in the first era, developing a focus on aesthetics and personal expression in the second era, and focusing on design processes and innovation in the third era. The article provides a material cultural didactic and historical perspective on the practical subjects, where materials, tools, models and subject-specific classrooms are essential in teaching practice. The relations between students, teachers and subject-specific teaching/learning materials structure the lessons and the progression in the subject through school years and classes. With a close analysis of aprons, bread baskets and food recipes, the article shows how students' individual products have set strong standards for how to do things, serving as learning objects in both school and life history. Changing policy documents on the subjects only affect the form and use of learning materials in the long term.

Lisbeth Hastrup, f. 1955, cand.mag. i dansk og etnologi Københavns Universitet 1984, ph.d. i 1990 fra Danmarks Lærerhøjskole. Afhandling Maden på bordet, om faget hjemkundskab. Ansat som lektor på DPU, Aarhus universitet fra 2008 ved Afdelingen for fagdidaktik, materiel kulturdidaktik. Forsker i hvordan relationerne mellem deltagere, steder og materialitet indgår i forskellige læringsrum og didaktisk praksis. Forholdet mellem teori og praksis, skift mellem uddannelses- og praktiksteder i professionsuddannelser, og mellem skole og kunst- og kulturtilbud i åben skole.

Lisa Monica Fälling Andersen, f. 1978, håndarbejds lærer fra Seminariet for Formgivning, folkeskolelærer fra KDAS, cand. pæd.didaktik materiel kultur fra Aarhus Universitet 2013. Ansat som ph.d.-stipendiat i tilknytning til kandidatuddannelsen materiel kulturdidaktik under Aarhus Universitet 2014-2018. Forsker i de praktiske håndværksbaserede fag i og uden for skolen ud fra en bred fagdidaktisk og kulturanalytisk tilgang. Væsentligste publikation er ph.d.-afhandlingen Kontinuitet, udvikling og forandring fra sløjd og håndarbejde til 'håndværk og design', som indleveres vinter 2018.

Kilde- og litteraturliste

- Allingbjerg, C. (1983), *Sløjd i Danmark 1883-1983: baggrund og vilkår*. Kbh: Dansk Skolesløjds forlag.
- Andersen, L.M.F. (vinter 2018), Arbejdstitel på igangværende ph.d.-afhandling: *Kontinuitet, udvikling og forandring fra sløjd og håndarbejde til 'håndværk og design'*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Benn, J. (2016), *Fra kvindelig husgerning over hjemkundskab til madkundskab*. Historie, filosofi og didaktik. Kbh: UPress.
- Blicher, K. og Rasmussen, S. (1913), *Lærebog i Huslig Økonomi for Begyndere*. Kbh.: Gyldendal.
- Blom, J. (1923), *Haandarbejdsklassen og dens Udstyrelse*. Kbh.
- Bohn-Jespersen, G. (1934), *Pædagogisk-faglig Vejledning i Haandarbejde*. Kbh.: V. Richters Forlag.
- Carlsen, H.B. og Pedersen, A.T. (2014), *Madkundskab*. Kbh: Akademisk Forlag.
- Cirkulære til samtlige Skoledirektioner udenfor København, 3de November 1909.
- Christensen, E.F. og Mols Jepsen, R. (1999), *Skolens rum: ideer til indretning af skolens rum - hjemklasser, værksteder og udeområder*. Århus: Århus Kommunale Skolevæsen.
- Diduch, K. (2018). Blog: *Inspiration til samarbejde på tværs af de praktiske fag madkundskab og håndværk og design*. Folkeskolen.dk. Tilgås på: <https://www.folkeskolen.dk/630953/inspiration-til-samarbejde-paa-tvaers-af-de-praktiske-fag-madkundskab-og-haandvaerk-og-design>
- Folketinget (1978), *Lov om folkeskolen: lov nr. 313 af 26. juni 1975 til ikrafttræden den 1. august*. Nykøbing F.: Landsforeningen Skole & Samfund.
- Foucault, M. (2005), *Vidensarkæologien*. Århus: Philosophia.
- Gabrielsen, T.S. (1989), *Hvad skal vi med de praktiske fag i skolen?* Kbh.: Gyldendal.
- Gjerløff, A.K. og Jacobsen, A.F. (2014), *Da skolen blev sat i system: Dansk skolehistorie 1850-1920*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Hastrup, L. (1987), Skolekøkken og arbejderfamilie. I: *Årbog for arbejderbevægelsens historie* (s. 119 - 156) Årg. 17. Kbh.: SFAH.
- Hastrup, L. (1989), Hvilken vej skal karkluden vrides? Faget hjemkundskabs historie gennem hundrede år. I: Hilden, A. og Kruse, A. (red.) *Pigernes skole*. Århus: Klim.
- Hastrup, L. (2009), Positioner og potentialer på vej mod en kulturdidaktik. Mål og midler for de praktisk-kunstneriske fag set fra et materiel kulturdidaktisk perspektiv I: *CURSIV*, nr. 4, s. 167-195.
- Hanghøj, S. (2005), Når tingene giver svaret – materialiseringsproces og kulturanalyse. I: Krage-lund, M. og Otto, L. *Materialitet og Dannelse* (s. 135-157). Kbh.: Danmarks Pædagogiske Universitetsforlag.
- Hansen, E. (1912), Skolekøkken. I: Aagesen, F. (red.) *Haandbog i praktisk Skolearbejde*. S. 106-109 Kbh.: Pios forlag.
- Hansen, S. og Blom, J. (1925), *Haandarbejdet i Skolen: Haandbog for Lærere*. Kbh.
- Helsted, H. (1975). *Lov om folkeskolen af 26. juni 1975*. Kbh.: Finn Suenson forlag.
- Illum, B. (2004), *Det manuelle håndværksmæssige og læring: processens dialog*. Kbh.: Danmarks Pædagogiske Universitet.
- Ingold, T. (2013), *Making*. Abingdon: Routledge.
- Jørgensen, M.F. (2011), *Bæredygtigt design*. Odense: Meloni.
- Jørgensen, M.F. (2017), *Håndværk & design i fællesskab*. Odense: Meloni.
- Kirketerp, A. og Greve, L. Eds. (2011), *Entreprenørskabsundervisning*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Kirketerp, A. og Hyldig, K.S. (2016), *Innovation i folkeskolen: foretagsomhed som kompetence*. Kbh.: Dansk Psykologisk Forlag.
- Krage-lund, M. (1987), Håndarbejde: - et pigefag i drengeskolen (127-152). I: *Uddannelseshistorie 1987*. Aarhus: Selskabet for skole- og uddannelseshistorie.
- Krage-lund, M. (1989), *Opdragende håndarbejde: en undersøgelse af håndarbejdsfaget, dets metode og dets bevidsthedsdannende virkning i almueskolen ca. 1880-1910*. Kbh.: Institut for æstetiske fag og mediepædagogik, Danmarks Lærerhøjskole.
- Krage-lund, M. (1995), Håndarbejde – fra pertentlighed til problemløsning. I: Nielsen, V.O. (red.) *Skolefag i 100 år* (s. 77-90). Kbh.: Danmarks Pædagogiske Bibliotek.

- Kragelund, M. og Otto, L. (2005), *Materialitet og dannelse*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Mikkelsen, A. (1894), *Lærebog i dansk Skolesløjde 1: Sløjdlære til Brug i Undervisning og Selvarbejde*. Kbh.: Philipsens Forlag.
- Mikkelsen, A. (1940), *Lærebog i dansk Skolesløjde: Træsløjdsystemet*. Kbh.: L. A. Jørgensens Bogtrykkeri.
- Munch, K. og Zachariassen, R. (2014), *Håndværk & design: læring, kreativitet og nyskabelse i skolen*. Kbh.: Gyldendal.
- Mogensén, J.F. (2004), *Sløjdhåndbogen*. Vejle: Kroghs Forlag.
- Nielsen, A. (1914), *Håndbog i skolesløjde efter Askov-systemet*. Kolding: Konrad Jørgensens Bogtrykkeri.
- Nielsen, F.V. (2011), Sammenlignende fagdidaktik: genstandsfelt, perspektiver og dimensioner I: *CURSIV*, nr. 7, s. 11-32.
- Nordea Fonden, Komiteen for Sundhedsoplysning, Århus Universitet og Haver til Maven (2014): *MITKokkeri*. Tilgås på: <http://mitkokkeri.dk/>
- Nordea Fonden, Komiteen for Sundhedsoplysning, Århus Universitet og Haver til Maven (2014): *MITKokkeri Madklub*. Tilgås på: <http://mitkokkeri.dk/opskrifter/friske-foraarsruller-peanutbut-terdip/>
- Nygaard, A; Pedersen, K. og Rosenbech, V. L. (1973), *Håndbog i sløjde. Træbearbejdning med håndværktøj*. Dansk Sløjdlærerforening.
- Nørgaard, E.; Gjerløff, A. K.; Jacobsen A. F. og Ydesen, C. (2014), *Da skolen blev sin egen: Dansk skolehistorie 1920-1970*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Otto, L. (2005), Materialitet, identitet og erindring. I: *Materialitet og dannelse* (s. 33-47). Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Pedersen, K.M. og Petersen, H.B. (1985), *Mad for dig*. Kbh.: Gyldendal.
- Rasmussen, L.R. (2012), Touching Materiality: Presenting the past of everyday school life I: *Memory Studies*, Bind 5, Hæfte 2, s. 114-130.
- Rohde, L. og Olsen, A.L. (2013), *Innovative elever: undervisning i fire faser*. Kbh.: Akademisk Forlag
- Schneider, H. og Pedersen, S.F. (2016), *Håndværk og design: en fagdidaktik*. Kbh.: Hans Reitzel.
- Schneider, H. og Pedersen, S.F. (2017), *Håndværk og design: en fagmetodik*. Kbh.: Hans Reitzel.
- Sivertsen, L og Hellstrøm, E. (1965), *Mad og plan*. Kbh.: J. H. Schultz.
- Sløjdforening (1895), *Sløjden og dens Betydning som Skolefag: et Par Ord til Hjemmene*. Kbh.
- Steffensen, H.F. (1979), *Håndarbejdsundervisning*. Kbh.: Borgen.
- Tanggaard, L. (2010), *Fornylsens kunst: at skabe kreativitet i skolen*. Kbh.: Akademisk Forlag.
- Undervisningsministeriet (1960). *Undervisningsvejledning for Folkeskolen: betænkning afgivet af det af undervisningsministeriet under 1. september 1958 nedsatte læseplansudvalg*. Kbh.: Statens Trykningskontor.
- Undervisningsministeriet (1976). *Undervisningsvejledning for folkeskolen. Bind 7. Sløjde*. Kbh.: J. H. Schultz.
- Undervisningsministeriet (1976). *Undervisningsvejledning for folkeskolen. Bind 8. Håndarbejde*. Kbh.: J. H. Schultz.
- Undervisningsministeriet (1976). *Undervisningsvejledning for folkeskolen. Bind 9. Hjemkundskab*. Kbh.: J. H. Schultz.
- Undervisningsministeriet (1995). *Håndarbejde, Faghæfte 9*. Kbh.: Undervisningsministeriets forlag.
- Undervisningsministeriet (2014a). *Fælles mål for Håndværk og design*. Tilgås på: <https://www.emu.dk/modul/h%C3%A5ndv%C3%A6rk-og-design-f%C3%A6lles-m%C3%A5l-og-vejledning>
- Undervisningsministeriet (2014b). *Fælles mål for madkundskab*. Tilgås på: <https://www.emu.dk/modul/madkundskab-f%C3%A6lles-m%C3%A5l-og-vejledning>
- *Vejledning for Skolekøkkenlærere*. Inventarliste og regnskabsbog. Uden årstal, ca. 1910. Kan findes på Afdelingen for Skolekøkken, Danmarks Lærerhøjskole.
- West, E. (1889), *Vejledning til methodisk Undervisning i kvindeligt Haandarbejde*. Kbh.: Rom.
- Wistoft, K. og Qvortrup, L. (2018), *Smagens didaktik*. Kbh.: Akademisk Forlag.
- Zachariassen, R. og Eskildsen, O.K. (2016), *Håndværk & design : et fag i skolen*. Kbh., Hans Reitzel.

- Aarhus Universitet (2017), *Studieordning, materiel kultur didaktik*. Tilgås på: <https://eddiprod.au.dk/EDDI/webservices/DokOrdningService.cfc?method=visGodkendtOrdning&dokOrdningId=13027&sprog=da>